

Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbakir Vilayet Gazetesi ve Ermeniler

TALİP ATALAY
Dr., DİCLE Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-posta: talipa@dicle.edu.tr-talipatalay@hotmail.com

abstract

Diyarbakir District Newspaper as a Resource of Local Education History. Official documents, especially Ottoman archives, provide an essential and well-known resource for the studies on history of local and religious education. Even though they have received an insufficient amount of attention so far, district newspapers also prove to be as valuable or sometimes even more valuable resources as Ottoman archives for researchers of local histories of education and religious education since the former includes some information that was left out in the latter. Diyarbakir District Newspaper was published from 1869 to 1931 as the official gazette of Diyarbakir district, which covers a large area that constitutes the focus of many discussions even today. Like its counterparts, Diyarbakir District Newspaper reflects official regulations and practices regarding issues on Muslim and Non-Muslim schools, quality of the educational institutions, exams, etc. at the district level. Moreover, Diyarbakir District Newspaper is a crucial resource since it includes selective essays on education that were published in Istanbul newspapers and many official announcements, such as Ministry of Education regulations and amendments that were published in Babiali.

key words

Diyarbakir, newspaper, education, religious education, local, Ottoman, 19. century

Giriş

Türk-Ermeni ilişkilerinin dünü-bugünü bütün yönleriyle tartışmaya açılmış durumdadır. Ancak konu daha çok spesifik bir tarihsel dönem dilimi etrafında, karşılıklı tezler ve bu tezleri destekleyen verilerle sürekli bir çatışma ve haklı çıkma savaşı bağlamında ele alınmaktadır. Oysa Ermenilerle Türkler ve genel olarak Müslümanlar arasında, sıcak çatışma dönemlerine kadar toplumsal ve ekonomik hayatı önemli ölçüde sarmalayan çok köklü bir ilişkiler süreci söz konusudur. Genelleme bir yaklaşımla anlaşmazlıkların derinleştiği dönemde bile, özellikle şehirlerde, bir diğeriyle ilişkiyi tama-

men kesmiş, her şekilde ayrılmış homojen birer Ermeni ve Türk/Müslüman toplumsal varlığından söz etmek, coğrafi olarak bir birinden ayrı yerleşim birimlerinde, kendi içinde nüfus olarak homojen köyler ve kasabalar dışında gerçekçi değildir.

Osmanlı coğrafyasının belli bölgelerindeki Ermenilerle Müslümanlar ise; daha bir iç içedirler. Diyarbakir de iki toplumun iç içe yaşadığı Osmanlı Vilayetlerinden birisidir.¹ Diyarbakir Vilayet Gazetesi'nde bir arada yaşama durumu "Rumeli'nin her yerinde ve Anadolu'nun bazı şehir ve kasabalarında İslam ve Hıristiyan mahalleri başka başkaysa da Diyarbakir şehrinde eskiden beri İslam ve Hıristiyan haneleri çoğu mahallerde karışık, öteden beri aralarında muhabbet ve dostluk vardır"² ifadeleriyle dile getirilir.

Osmanlı basını, özelde Ermenilerin, genelde Gayrimüslimlerin Osmanlı toplumsal, dini, kültürel ve ekonomik hayatı içindeki yerlerini, Tanzimat sonrası yoğunlaşan Osmanlı modernleşme sürecinin bu gruplara ve bu grupların Müslümanlarla geleneksel ilişkilerine etkilerini izleyebilmek ve anlayabilmek açısından yararlanılmakta olan önemli bir kaynaktır. Fakat mevcut koşullarda, Ermeniler, tanımlanmış bir "mesele" olarak belirli coğrafi alanlar ve kilit olaylarla anılmakta, Osmanlı basını ise daha çok İstanbul basınıyla sınırlı kalmaktadır. Bu algı Ermeni-Türk/Müslüman ilişkilerinin geniş Osmanlı ülkesinin farklı yerleşim birimlerinde, özgün tarihsel ve toplumsal süreçlerden geçtiği/geçebileceği ihtimalinin, sınırlı kırılma noktaları yaşanan yerler dışında, göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Oysa Ermeniler söz konusu olduğunda İstanbul ve İzmir gibi merkezlerde yaşayanlarla doğu illerinde yaşayan Ermenilerin aynı sosyal katmanlarda olmadıkları gibi, yaşam biçimleri ve siyasal eğilimlerinin de birbirlerinden oldukça farklı olduğu bilinmektedir.³ Bundan dolayı Ermeni/Müslüman ilişkilerinin olabildiğince kendi öznel coğrafi-tarihi-toplumsal şartlarına inilerek ele alınabilmesi imkanının araştırılması, mekan-insan ve insan-insan unsurunun öne çıkmasını, tartışmaların daha insani olana doğru çekilmesini sağlayacak yaklaşımlar geliştirilebilmesine katkıda bulunacaktır. Bu amaçla her iki tarafın ve hatta onların dışındaki kimse ve/veya kurumların bakış açılarını

1 Müslümanlarla Gayrimüslimlerin Diyarbakir merkezinde bulunan bir çok mahallede iç içe yaşadıkları Şerhiye Sicilleri kayıtlarında da görülmektedir. Bu kayıtlara göre, Diyarbakir merkezde Müslim ve Gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları 42 mahalle vardır. Bu mahallelerin adı ve adlarının geçtiği Şerhiye Sicilleri için bkz. İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 48,49,50.

2 Diyarbakir Vilayet Gazetesi, 13 Ocak 1871, Nr.76.

3 Feroz Ahmad, "İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğundaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleriyle Olan İlişkileri, 1908-1914", Haz. Ersal Yavi, 1856-1823 Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler, s. 89-91.

ortaya koyan, yereli işleyen kaynaklarla çalışmanın önemi büyüktür. Seyahatnameler, hatıratlar, çeşitli resmi ve sivil kurumların arşivlerindeki raporların yanında, güncel, sürekli ve kamuoyuna sunulmalarından dolayı yerel süreli yayınların en yaygınları olan vilayet gazetelerinin bu kaynaklar arasında ayrı bir yeri vardır. Vilayetin resmi yayın organları olmakla birlikte, bütün vatandaşlara hitap etmelerinden ötürü kamuoyunun duyarlılıklarını gözetmek zorunda olmaları, ayrıca Osmanlı dönemi boyunca görece düzenli ve daha uzun soluklu çıkarılmaları gibi nedenler vilayet gazetelerini ayrıcalıklı hale getirmektedir.

İşte bu makalede, başka bir çok konunun yanı sıra, sınırları içinde yaşayan Gayrimüslim gruplarla ve bilhassa Ermenilerle ilgili çeşitli güncel haber ve bilgilerin yer aldığı önemli bir kaynak olan vilayetin resmi yayın organı Diyarbekir Vilayet Gazetesi ve Ermenilerle ilgili tarih çalışmalarında kaynaklık niteliği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yazıda Ermeni meselesi olarak adlandırılan konunun Gazete üzerinden dönemsel bir kritiğini yapma amacı güdülmemektedir. Bunun yerine Ermenilerin Gazete’de ne şekilde yer aldığı ortaya konularak, farklı konularda ve amaçlarla yapılan Ermeni konulu çalışmalarda Gazete’nin kaynak olarak değerini ortaya koyma amacı güdülmüştür.

Makalenin yazımında ana kaynak olarak Diyarbekir Vilayet Gazetesi kullanılmıştır. Gazete’nin Osmanlı döneminin farklı yıllarında yayımlanmış yedi yüz civarında sayısı elde edilmiştir. Bunlardan sondajlama yoluyla seçilmiş iki yüzü aşkın Gazete taranmış ve makalede, bu sayılarda Ermenileri konu edinen haberlerden seçilenler kullanılmıştır. ⁴

Gazetenin Çıkarıldığı Dönem ve Diyarbekir Vilayeti

Gazetenin çıkarıldığı yıllar; Islahat Fermanı sonrasında, vatandaşların fiilen geleneksel Osmanlı Millet sisteminin terk edilerek devlet-teba ilişkisinde dini aidiyetin belirleyiciliğinin kaldırılmasında önemli mesafelerin alındığı ve bu yönde yapılan düzenlemelerin Diyarbekir’i de içine alan Osmanlı doğu vilayetlerinde uygulamaya konulduğu döneme denk gelmektedir. “Osmanlı tabiiyetinde olan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur (8. Madde)” hükmünün yer aldığı ve bu hüküm gereğince “bütün Osmanlıların ülkenin hak ve görevlerinde yasa karşısında eşit ol-

4 Diyarbekir Vilayet Gazetesi’nin edinilmesi sürecindeki desteklerinden ötürü Sayın Dr. Ulrike Duffner ve Sayın Osman Kavala’nın şahıslarında Heinrich Böll Stiftung Derneği ve Anadolu Kültür A.Ş.’ye, fikrin projeye dönüşmesindeki önemli katkısından ötürü Sayın Nurhayat Kızılkın’a ve birikimlerini paylaşan arkadaşlarım Sayın Dr. Ahmet Taşgın ve Sayın Dr. Eyyup Tanrıverdi’ye teşekkürlerimi sunuyorum. Dr. Talip ATALAY.

duğunun (17. madde)⁵ yine yasa olarak konulmasıyla geleneksel dini temelli Osmanlı millet sisteminin tamamen tarihe karıştığı 1876 Anayasası ve bilhassa Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde kritik eşikler olan Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları yine Gazete'nin çıkarıldığı yıllardaki önemli dönüm noktalarıdır.

Osmanlı'da Tanzimat sonrası düzenlemeler kapsamında 7 Kasım 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi'yle yapılan idari değişiklikle "eyalet" sisteminden, "vilayet, liva, kaza, nahiye ve köy" düzeyinde yapılandırılan "vilayet" sistemine geçiş yapılmıştır⁶. Bu düzenleme doğrultusunda 1867 yılında kurulan Diyarbakır Vilayeti, idari bakımdan, Van, Erzurum, Sivas, Rakka ve Musul Vilayetlerinin çevirdiği geniş bir coğrafyayı kapsayan Amid, Siirt, Mardin, Malatya ve Mamuratülaziz sancaklarından oluşmaktaydı.⁷ 1883 yılında vilayet olmasıyla Mamuratülaziz ve Malatya sancaklarının ayrılması, ardından 1885'te Siirt'in vilayet başka bir vilayete bağlanması sonucu Diyarbakır Vilayeti'nin sınırlarında ve nüfusunda önemli oranda değişimler yaşanmıştır.⁸ 1901 yılına gelindiğinde Diyarbakır Vilayeti'nin sınırlarında, yalnızca Amid, Ergani ve Mardin sancakları kalmıştır.⁹

Vilayet Gazeteleri ve Diyarbakır Vilayet Gazetesi

Yerel yönetimlerdeki yeni yapılanma çerçevesinde her bir vilayette öncelikle valiliklerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere birer matbaa kurulması, bu matbaalarda resmi nitelikli salnameler (yıllıklar), takvimler ve çeşitli konularda kitapların yanında resmi bir gazetenin de çıkarılması kararlaştırılmıştır. Vilayet gazeteleri genellikle iki dilli olmuş, Türkçe dışında, vilayette yo-

5 Bilal Eryılmaz, Osmanlılarda Millet Sistemi, Osmanlı Ansiklopedisi, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 265.

6 Bkz. İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 1. Cilt, s. 231-244; Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı-Batı Diyalogu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 1. Cilt, s.141-143.

"Osmanlı, reform girişimlerine her zaman merkezden kopma eğilimleri daha güçlü olan bölgelerden başlamıştır. Nitekim ilk vilâyet (il) örgütlenmesi, Balkanlar'daki "Tuna Vilâyeti"nde gerçekleştirilmiştir. Bu vilâyete vali olarak atanan Mithat Paşa, İstanbul dışındaki ilk resmi basımını burada kurmuştur. 1865'e geldiğinde, Tuna'dan başka Bosna, Halep ve Erzurum illeri de kurulmuş bulunuyordu. Kuruluşu tamamlanan bu illerde, devlet eliyle hemen, birer de "vilâyet matbaası" açılıyordu. Bu süreç içinde, ilkin 1866'da uzak il Erzurum'da, iki yıl sonra da (1868 sonları) Bursa'da ilk baskı makineleri çalışmaya başladı. Yani İstanbul'da ilk resmi devlet basımının kuruluşundan tam 141 yıl sonra." Bkz. "Basın Tarihi ve Bursa'da Basın" http://www.-bgc.org.tr/b_text.htm: 16.10.2005.

7 Besim Darkot, "DİYARBEKİR", İslam Ansiklopedisi, C. 3, 1979, MEB Yay., s. 604.

8 Diyarbakır Vilayet Gazetesi; 8 Şubat 1883, Nr. 627; Diyarbakır Salnameleri, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Hz. A. Zeki İzgöer, Cilt III, 1999, s. 314.

9 Diyarbakır Salnameleri, Cilt V, s. 190.

ğün kullanılan ikinci bir dilde çıkarılmışlardır.¹⁰ Osmanlı'da vilayet gazetelerinin çok dilli olarak çıkarılması uygulaması Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak, devletin icraatından halkın haberdar edilmesini hedeflemiştir. Devletin parasıyla her vilayette bir basımevinin kurulması, burada vilayet gazetesinin yanı sıra özel yayınların basımına da izin verilmesi, geçmiş yüzyılın kapalı toplumundan farklı, yeni bir toplum oluşturma projesinde Babıali'nin kararlılığını göstermektedir.¹¹

Diyarbakır Vilayet Gazetesi yeni düzenlemeler çerçevesinde, 25 Nisan 1868 yılında Diyarbakır Valiliği'ne getirilen Hatunoğlu Kurt İsmail Paşa tarafından 1869 yılında kurulan matbaada,¹² 3 Ağustos 1869¹³ tarihinde, Vilayet Mektubi Kalemi (Yazı İşleri Müdürlüğü) tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. Gazete 1869'dan 1931 yılına kadar zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte, resmi vilayet gazetesi olarak yayımlanmış, 1931'de, matbaayla birlikte özel şahıslara devredilmiştir.¹⁴

Diyarbakır Vilayet Gazetesi "haberlerin çok olduğu haftalarda sekiz sahife çıkarılacağı"¹⁵ kararlaştırılsa da, birkaç sayı dışında, Osmanlı dönemi boyunca başlangıçta iki sütun üzere, 26. yıl sonrası ise üç sütun üzere 4 sayfa olarak yayımlanmıştır.* Gazete'nin mevcut sayıları yalnızca Türkçe'dir. Ancak 21. sayıda yer alan "Şimdiye kadar gazetemizin iki sayfası Türkçe ve diğer iki sayfası da Ermeni Harfleriyle Türkçe çıkarılmakta ise de, Vilayet dahilinde dört beş yüz kadar ancak Ermenice sarfiyat olabilir; Mardin ve

10 Geniş bilgi için bkz. Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 1. Cilt, s. 99-102; Orhan Koloğlu, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 1. Cilt, s. 20.

11 Orhan Koloğlu, "Osmanlılarda Basın ve Kamuoyu", Osmanlı Ansiklopedisi, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 187.

12 Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi-Akkoyunlulardan Cumhuriyete Kadar, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, C.2, Ankara, s. 696; Diyarbakır Vilayet Gazetesi, 25 Temmuz 1872, Nr. 153.

13 Diyarbakır Vilayet Gazetesi, 3 Ağustos 1969, Nr. 1; Şevket Beysanoğlu, Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır, Ankara, 1970, s. 5-12.

14 Gazeteyi yayına hazırlayan kişi, o günün Mektupçu'su şair Süleyman Nazif'in babası Said Paşa'dır. Said Paşa'dan sonra 1872-1884 yılları arasında Ziya Gökalp'in babası Mehmet Tevfik Efendi ve sonraki yıllarda yine Said Paşa'nın oğlu şair Süleyman Nazif de gazeteyi çıkaran mektupçulardandır. 1931 yılındaki son mektupçu ise önemli tarihçilerden Diyarbakır Tarihi'nin yazarı Basri Konyar'dır. Geniş bilgi için bkz. Şevket Beysanoğlu, Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, San Matbaası, C. 2, Ankara, 1997, s. 15-23; Ş. Beysanoğlu, Basın ve Yayın Hayatımızda Diyarbakır, Ankara, 1970, s. 7.; Osman Eti, Diyarbakır'da Gazete ve Diyarbakır Neşriyat Tarihi, Diyarbakır Basımevi, 1940, s. 5, 6.

15 Diyarbakır Vilayet Gazetesi, 24 Aralık 1869, Nr. 21.

* Gazete'nin ilk 15 yılda sayfa yapısı ve başlıklarında ciddi bir değişim gözlenmemektedir. 15 yıl sonrasında ulaşılan en eski sayılar 26. yıla aittir. 26. yıl sonrası sayılar ilk yıllara göre hem sayfa yapısı hem başlıklar, hem de haberlerin içeriği açısından önemli farklılıklar içermektedir. (T.A.)

Siirt sancakları ahalisinin çoğunluğu ise Arapça konuşuyor olduklarından, birkaç yüz nüsha gazetenin de Arap Dilinde çıkarılmasına kuvvetli bir ihtiyaç görülmüş, ancak üç lisanın bir gazeteye yerleştirilmesi, sütuna taksime uygun olmadığından, Vilayet'teki olayların fazlalaşmasıyla birlikte düzenlemelerin de gazetede yer alması sonucunda, içeriğin zayıflamasına neden olacağından, hem bu duruma meydan vermemek, hem de gazetenin ciltlenmesinde kolaylık olması bakımından içeriği bir birine uygun üç lisan üzerine ayrı ayrı üç gazete çıkarılması ve miktarının da her dildeki sarfiyata göre ayarlanması uygun görülmüş, mütercim tedariki için Arapça nüshaların çıkarılması bayramdan sonraya bırakılmıştır. O zamana kadar vilayet matbaasında haftada 1500 nüsha Türkçe ve 500 adet Ermenice gazete çıkarılacaktır¹⁶ ifadeleri Gazete'nin, başından itibaren iki dilli yayımlandığı, vilayet sakinlerinin ihtiyaçları doğrultusunda üç dilde çıkarılmasının kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷ Diyarbekir'de Arapça vilayet gazetesi çıkarılıp çıkarılmadığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Buna karşın Ermeni harfli nüshanın (muhtemelen 21. sayıdan itibaren tamamen Ermenice olarak basılan ayrı bir nüshanın) üç yıl boyunca çıkarıldığı, bu nüshanın yayınına son verilmesinin nedenleriyle birlikte ele alındığı Gazete'nin 150. sayısında geçen haberden anlaşılmaktadır. Söz konusu haberde özetle “şimdiye kadar matbaamızda biri Türkçe ve diğeri Ermenice haftada iki gazete çıkarılmakta ise de, Ermenice çıkarılan gazetenin sürümü olmadığından, bu yolda harcanan masraf boşa gitmekte, ayrıca Hıristiyanlar da Türkçe'sini okuyup Ermenice gazete almadıklarından, tasarruf maksadıyla Ermenice gazeteye ayrılan bütçenin kaldırılmasına, Ermeni lisanı üzere kitap vesair bastırın ettiren olur diye gerekli baskı malzemeleri ile bu işi yapacak bir dizgici dışında matbaa memurlarının sayısının azaltılmasına ve Ermenice çıkarılmakta olan gazetenin bundan böyle ilga olunduğuna karar verildi” denilmektedir.¹⁸

Diyarbekir Vilayet Gazetesi genel özellikleri açısından ülke genelinde çıkarılan vilayet gazetelerine benzemektedir.¹⁹ İstanbul'dan gönderilen ve Vilayet'te yaşayan bütün vatandaşları ilgilendiren resmi duyurular dışında vilayet içi, vilayet dışı fakat ülke içi ve yurt dışı olaylara ilişkin başlıklar

16 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 24 Aralık 1869, Nr: 21.

17 Haberdeki ifadeden Ermenice harflerle çıkarılan nüshanın günümüze intikal eden Türkçe nüshadan ayrı olarak, iki sayfası Türkçe, iki sayfası Ermenice harflerle çıkarılan ayrı bir basım olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Gazete'nin ilk yüz sayısının asıllarından oluşan iki ayrı orijinal koleksiyon günümüze ulaşmıştır. Bu iki koleksiyonda bulunan nüshaların tamamı, ilk sayısından itibaren 4 sayfadan oluşmakta ve dili Osmanlı Türkçe'sidir. (T. A.)

18 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 5 Temmuz 1872, Nr. 150.

19 Varlık, agm, s. 99-102.

altında haberler ve ilanlar Gazete'nin ana konularıdır. Bu haberler ve ilanlarda Ermenilerle ilgili çeşitli konularda dolaylı ve doğrudan pek çok haber de yer almaktadır.

Diyarbekir Vilayeti'nde Ermeniler

Diyarbekir Vilayet Gazetesi'nin çıktığı yıllara en yakın resmi nüfus kayıtlara göre 1871 yılında vilayetteki toplam erkek nüfus 393.000'dir. Bunlardan 87.635 kişi Gayrimüslimdir.²⁰ Ermeni, Süryani, Rum ve Yahudilerden oluşan Gayrimüslim nüfusun çoğunluğu Ermenilerden oluşmaktadır. Ermenilerin diğer Gayrimüslimlere oranı konusunda, sayımın dini-etnik aidiyet esasına göre yapıldığı 1894-1895 salnamesindeki rakamlar bir fikir verebilir. Bu kayıtlara göre o dönemde Diyarbekir Vilayeti'nin toplam erkek nüfusu 217.976'dır. Bu nüfustaki toplam Gayrimüslim erkek sayısı 45.121'dir. Bu sayının içinde 24.636 Ermeni, 3.333 Ermeni Katoliği ve 2.337 Protestan vardır.²¹ Her ne kadar kendilerini o dönemde etnik aidiyetlerine göre tanımlamasalar da Protestanların çoğunluğu da Ermeni kökenlilerdir. Bu rakamlar Diyarbekir Vilayeti genelinde yaşayan Gayrimüslimlerin üçte ikisinden fazlasını Ermenilerin oluşturduğunu göstermektedir.

Diyarbekir Vilayet Gazetesi'nde Ermenilerle İlgili Haberler

Diyarbekir Vilayet Gazetesi'nde, gözden geçirilen ilk 15 yıla ait sayılarında Ermenilerle ilgili haber ve yorumların çeşit ve içerik açısından oldukça zengin olduğu söylenebilir. Gazete'de Ermeniler etkin oldukları ticaret, çeşitli sanat dalları yanında, mahkeme azalığı, belediye tabipliği, öğretmenlik gibi resmi/yarı resmi görevleri, kiliseleri, okulları, askeriye, okul, hastane gibi kurumlara yaptıkları yardımlar, yangın, doğal afetler, hırsızlık, cinayet gibi bir şekilde içinde yer aldıkları haberlere konu olmuşlardır. Bunların dışında çeşitli cemaatlere bölünmüş olan Ermenilerin kendi iç problemleri, yerel yönetimlerin uygulamaları ve Müslüman gruplara yönelik şikayetleriyle ilgili haberler günümüz tartışmalarına katkıda bulunabilecek niteliktedir.

Ancak Diyarbekir Vilayeti'ni içine alan çeşitli isyanların çıktığı ve Ermeni sorununun iyice tırmandığı ve mesafe aldığı döneme karşılık gelen 1895²² ve sonrasında çıkan sayıların gözden geçirilenlerinde Gazete'nin şekille birlikte haber içerikleri konusunda da önemli ölçüde değişime uğradığı izlenimi edinilmiştir. Bu yıllarla ilgili eldeki gazete sayısının azlığı nedeniyle ke-

20 Diyarbekir Salnameleri, Cilt I, s. 218, 223.

21 Diyarbekir Salnameleri, Cilt IV, 1894-1895, s.166.

22 Gazete'nin 1885-1895 yılları arasındaki sayılarına ulaşamadır.

sin ifadelerden kaçınmakla birlikte, basın konusunda getirilen ve o yılları da kapsayan sansürlerin, özellikle etnik ve dini gruplarla ilgili sorunların Gazete’de haber olarak yer alış biçimini etkilediği izlenimi edinilmektedir.²³ Çünkü o yıllarda Gazete’de yer alan Ermenilerle ilgili haberler önceki yıllardan farklı olarak, neredeyse polis jurnalleri ve mahkeme kararlarıyla sınırlıdır. Bunlar da genellikle Ermenilerin taraf olduğu kavga, cinayet, hırsızlık gibi olaylar, yangın gibi çeşitli afet ve kazalar sonucu gerçekleşen ölüm ve yaralanma haberlerindedir.

Gazete’de kullanılan dile bakıldığında, genel olarak habere konu olan Müslüman-Gayrimüslim herkes için ortak bir üslup kullanıldığı, üsluptaki saygı düzeyinin kişilerin etnik ya da dini gruplarına bakılmaksızın konularıyla ve habere konu oldukları konuya bağlı olarak değişim gösterdiği görülmektedir. Habere konu olan kişinin ismi ve hangi millete mensup olduğu bilinmeden, Gazete’de kullanılan dilden onun Ermeni mi, yoksa Müslüman mı olduğunu anlama imkanı yoktur.

Diyarbakır Vilayet Gazetesi’nde Ermenilerin nüfus ve cemaat özelliklerine ilişkin resmi veriler yer almaktadır. Bunlar vilayet genelini gösteren toplu nüfus istatistikleri biçiminde değildir. Daha çok vilayete bağlı sancak ve kazalardan gelen, nüfusu da içeren, genel varlık sayımları olarak tanımlanabilecek tahrirlerdir. Bu verilerde sayım yapılan sancak ve kazalardaki Ermeni nüfusunun yanında, çoğu zaman oradaki Ermenilerin ne kadarının hangi mezhepten oldukları, bu mezhep mensuplarının sahip oldukları okul, kilise, mezarlıkların sayısını içeren bilgiler yer almaktadır. Ancak bu tür verilerin standart olmadığı, sayım yapılan yerdeki yetkililerin tutumuna bağlı olarak, verilerin zaman zaman sadece Müslüman/Gayrimüslim başlıkları altında toplandığı görülmektedir. Aynı yerleşim birimlerinde sonraki yıllarda yenilenen sayımların sonuçlarının da Gazete’de yayımlanması, sürekli karşılaştırma yapma imkanı vermesi açısından önemlidir.

Gazete’de verilen ilk sayım bilgileri 34. sayıda yer alan Diyarbakır merkez sancağı tahriridir. Bu sayımlara göre Diyarbakır merkezde 2 Patrikhane, 1 ıslahhane, 3 Ermeni ve 1 Protestan mektebi, 4 Hıristiyan mektebi (kime ait olduğu kaydedilmemiş), 3.577 erkek, 3.276 kadın Ermeni, 428 erkek-403 kadın Ermeni Katoliği, 318 erkek-332 kadın Protestan olduğu görülmektedir.²⁴ İlk sayımda Diyarbakır’daki Ermenilerin genel durumlarına ilişkin bilgilenme imkanı sağlayan verilere karşın, çok sonraları yapılan Siirt

23 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları, 1987, s. 153; Bkz. Orhan Koloğlu, Ne Kızıl Sultan, Ne Ulu Hakan Abdulhamit Gerçeği, Gün Yayınları, İstanbul, 1987, s. 403-414.

24 Diyarbakır Vilayet Gazetesi, 21 Ocak 1872, Nr.128.

sayımında Ermenilerle ilgili nüfus kaydı geçmemekte, cemaat nüfusları ve kabristanlar ayrı toplu olarak Hıristiyan tanımlamasıyla birlikte verilmekte, sadece bir kilise için Ermeni Kilisesi kaydı düşülmektedir.²⁵

Sancaklara bağlı kazalardan ilk olarak 64. sayıda Siverek sayımı yayınlanmıştır. Buna verilere göre kasabada, 1 Ermeni Kilisesi, 1 Ermeni Mektebi, 697 Ermeni erkek, 652 Ermeni kadın, 102 Protestan erkek, 112 Protestan kadın bulunmaktadır.²⁶ Çermik kasabasında 3 kilise, 1 Ermeni, 1 Protestan mezarlığı, 535 Ermeni erkeği, 59 Protestan erkeği bulunduğu kaydı yer almakta, Ermeniler dışında sadece Yahudiler bulunmakta olduğundan, buradaki Protestanların tamamının Ermeni asıllı oldukları anlaşılmaktadır.²⁷ Ergani Madeni kasabasında 2 Kilise, 3 Hıristiyan kabristanı, 414 Ermeni, 6 Protestan erkek bulunmaktadır²⁸, Mamuratülaziz'in Pertek kasabasında 1 kilise, 1 Ermeni mektebi, 2 Gayrimüslim kabristanı, 180 erkek Ermeni²⁹, Müslümanlar dışında yalnızca Ermenilerin sayıldığı Mamuratülaziz sancağı Ekin kazasında ise 2 Kilise, 2 Ermeni Mektebi, 3 Ermeni Kabristanı ve 2712 Hıristiyan erkeğinin bulunduğu kaydedilmektedir.³⁰

Ermeni araştırmaları açısından söz konusu sayımları içermesi Gazete'yi başvuru kaynağı olarak öne çıkarır. Ancak bu verilerin önemli bir kısmına başta Diyarbekir Salnameleri olmak üzere, vilayetten İstanbul'da çeşitli kurumlara gönderilen raporların yer aldığı diğer arşiv kayıtlarında erişmek mümkündür. Bundan dolayı Gazete'de yer alan özellikle küçük yerleşim birimleri ve yaşayanlarının çeşitli nitelikleri hakkında bilgiler veren haberler hem yerel tarih çalışmaları, hem de özelde Ermeni çalışmaları açısından son derece değerlidirler. Bu haberler ilgili olduğu yerleşim birimi ve sakinlerinin nüfusları, uğraş alanları, eğitim düzeyleri, üretim ve tüketim biçimleri, gelişmişlik düzeyleri gibi konuların yanında, taşra ve kırsaldaki Ermenilerle yerel idarelerin ilişkileri hakkında çeşitli ipuçları vermektedir.

Siirt Sancağına bağlı Eruh Kazası'nın Deh (Dah) Köyü bu konuda iyi bir örnektir. Deh bütün sakinleri Gayrimüslim/Ermeni olan 200 haneyi aşkın bir köydür³¹. Gazete'de geçen habere göre, köylünün oraya gönderilen Gazete'nin değişik sayılarında Rüşdiye Mektebi yapılabilmesi konusunda Padişah'ın iznini ve teşvik edici emirleri okumuşlar. Bunun üzerine "medeniyete-

25 Diyarbekir Gazetesi, 28 Ağustos 1873, Nr. 208.

26 Diyarbekir Gazetesi, 21 Ekim 1870, Nr. 64.

27 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 1 Şubat 1871, Nr. 128.

28 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 18 Kasım 1876, Nr. 165.

29 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, Temmuz 1873, 204.

30 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 21 Ağustos 1873, Nr. 207.

31 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 7 Kasım 1876, Nr.168.

tin gereği olacak böyle bir şeref ve nimetten mahrum kalmamak, çocuklarını kendi geleneklerine uygun olarak eğiterek cehaletten kurtarmak amacıyla masrafları kendileri karşılamak üzere” mahalli hükümetten bir okul yapım izni istemişlerdir. Dilekçelerine cevaben köylerinde bulunan Meryem Ana Kilisesi’nin bitişiğinde yapılmak üzere okul inşaatına izin verilmiş, hatta inşaat bitene kadar kaymakamlık tarafından bir zaptiye inşaatı kollamak üzere görevlendirilmiştir.³² Haber verilirken köyün ahalisinin duyarlılığı, çabalarının takdir edildiği, bir çeşit örnek davranış olarak gösterildiği anlaşılmaktadır.

Diyarbakir Vilayet Gazetesi’nde, Ermeni grupların kendi aralarındaki problemler, yerel yönetimlerle ve Müslüman gruplarla ilişkilerini konu edinen haberlerin önemine dikkat çekilmişti. Bu haberler arasında özellikle Diyarbakir sınırları içindeki problemlerden diğer basına yansıyanlarının doğruluğunun araştırılmasına yönelik valilik emriyle yapılan resmi soruşturmalara konu olanlar değerli veriler içermektedir. Çünkü bu tür haberler hem Ermeni grupların o günlerde dillendirdikleri cemaat problemlerini, potansiyel çatışma alanlarını ve sorunlara dikkat çekmede izledikleri yöntemleri, hem de yerel yöneticilerin sorunlara yaklaşımlarını, gösterdikleri hassasiyet ve ürettikleri çözümlerin neler olduğunu göstermektedir. Gazete resmi kimliğinden ötürü doğal olarak yerel yöneticilerin Ermenilerle ilgili bu tür konulara yaklaşımını ve özellikle Diyarbakir yönetim organlarının yaklaşım ve uygulamaları üzerinden devletin tutumu ve tutum değişikliklerini gözlemek açısından katkıda bulunabilecek son derece değerli veriler sunmaktadır.

Gazete’de bu tür haberler incelendiğinde, problemlerin özellikle Diyarbakir dışında, İstanbul basınında haber olmasından sonra ciddiyetle ele alındığı görülmektedir. Şikayet konularının valilik ve diğer yerel yönetim birimleri tarafından, zaman zaman Gayrimüslim temsilcilerin de yer aldığı komisyonlarca yerinde incelendiği anlaşılmaktadır. Bu konudaki uygulamalar hem basının gücünü, hem de yöneticilerce genelde Gayrimüslimler, özelde Ermenilerle ilgili basına yansıyan şikayetlerde duyarlı olunmaya çalışıldığını göstermektedir.

“Harput’tan Mektup” başlığıyla Levant Herald Gazetesi’nde³³ görülen ve “Hıristiyanların bazı konularda layık olmadıkları kimi davranışlara ma-

32 Diyarbakir Vilayet Gazetesi, 7 Ocak 1870, Nr. 23.

33 “Levant Herald Gazetesi (1856-1914) İngilizce ve Fransızca olarak The Times Gazetesi İstanbul Muhabirliğini de yapan Edgar Whittaker tarafından yayımlanmıştır. Saraydan aldığı ödeneğin arttırılması için şantaj yollarına da başvurmadan çekinmeyen Whittaker’in gazetesi sık sık kapatılmıştır.” Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet Yayınları, C: 14, İstanbul, s. 7451.

ruz kaldıklarının iddia edildiği” haberle ilgili gelişmeler, Diyarbekir Vilayet Gazetesi’nde bu konularda yer alan haberlerin kaynak değerini gösterecek niteliktedir. Söz konusu şikayetin dile getirildiği mektup, önce Türkçe’ye tercüme edilmiş ve iddiaların resmen soruşturulması için Diyarbekir ve Mamuratülaziz Mutasarrıflıklarına gönderilmiştir.³⁴ Mektuptaki iddialardan birisi Diyarbekir merkezde İngilizlerce bir süre konsolosluk olarak kullanılan bir binanın Protestan kilisesine çevrilmek istenmesi ve inşaatına başlanması sırasında, kilise inşaatının bitişikteki eski bir mescidin bahçesini de içine alacak şekilde genişletildiğinin fark edilmesi sonrasında, yapılan şikayetler üzerine inşaatın durdurulması konusundadır.³⁵ Diğer bir şikayet konusu mahkemelerde Hıristiyanların İslam’a karşı hala şahitliklerinin kabul edilmediği iddiasıdır. Bir başka iddia Hıristiyan mekteplerinin veyahut ibadetgahlarının yapılmasına hem İslam’ın, hem de mahalli hükümetlerin zorluklar çıkardığı şeklindedir. Altı veyahut sekiz sene önce Ağın’da, okul ve kilise olarak kullanılmak üzere bir bina inşaatına civarda bir kaç İslam mezarı var diye Müslümanlarca izin verilmediği, yakınında bir cami ya da İslam mezarlığının bulunmasının binaların yapımına engel için yeterli gerekçe olarak görüldüğü de bir başka iddiadır.³⁶

Söz konusu iddialarla ilgili ilki Diyarbekir’de, diğerleri Mamuratülaziz’de yapılan soruşturma tutanakları Gazete’de yayımlanmıştır. Diyarbekir’de hazırlanan raporda şikayet konusu etrafında Ermeniler ve Müslümanların ilişkilerinin geçmişi ve içeriğiyle ilgili bilgiler verilmekte, Diyarbekir’de Ermeniler ve Müslümanların yakınlıklarının nedenleri ve derecesi üzerinde durulmaktadır. Yakınlığın derecesinden ve kadim geçmişinden dolayı iddianın söylendiği gibi olamayacağına vurgu yapılmakta, yakınlığın dini temelini de Hıristiyanların ehli kitap olmalarından ileri geldiği ifade edilmektedir. Müslümanlar açısından, şikayette söylendiği gibi, Hıristiyanlarla birlikte olmaları, ibadethanelerinin de Müslüman ibadethanelerine yakın olmasının herhangi bir sakıncasının olmayacağı akıcı bir dille anlatılmaktadır. Dolayısıyla binanın yapımına izin verilmemesinin tamamen mescit arsasının işgal edilmesiyle ilgili olduğu, zaten Protestan cemaatin de durumu kabullenip; gösterilen başka bir araziyi satın alarak kiliselerini yaptıkları ifade edilmektedir.

Elazığ’daki iddialarla ilgili olarak tutulan mazbatada Hıristiyanların ihbarlarının ve şahitliklerinin iddia edilenin aksine mahkemelerde kabul edil-

34 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 16 Aralık 1870, Nr. 72.

35 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 3 Ocak 1871, Nr. 76.

36 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 3 Şubat 1871, Nr. 79.

diği, bunun mahkeme tutanaklarından anlaşılabilceği gibi, mahkemelerde görev yapmakta olan Gayrimüslim hakimlerin de uygulamanın iddianın tersine olduğu yönünde görüşlerinin alındığı belirtilerek, iddia reddedilmiştir.

Farklı mezheplerden cemaatlerin okul ve ibadetgah yapmaları konusundaki zorluklar olduğu iddiasına verilen cevapta, Gayrimüslim grupların misyon faaliyetleri sonrasında farklı dini gruplara bölünmesinden sonra yaşanan sorunlara ve bu sorunların en ciddi nedeni olan yeni grupların resmi meşruiyet problemlerinin devlet nezdinde çözümlenmesinden sonra dine ve eğitime dönük taleplerinin en azından resmi olarak "15 yıldır" olumlu karşılandığı ifade edilmektedir. Bu yöndeki taleplere olumsuz cevap verilmesinin ve başlamış inşaatın durdurulmasının, ancak o binanın yapımından zarar görece kimselerin yazılı şikayetlerinin olması durumunda, şikayetin haklılığı araştırıldıktan olabileceği, bunun da nadiren gerçekleştiği dile getirilmektedir. Ağın'da yapımına izin verilmeyen binayla ilgili durdurma kararının da böyle şikayetler sonucu alındığı belirtilmektedir. Yazıda hikaye edildiğine göre; Protestan mezhebine girenlerin, 8 yıl önce, hepsi başka bir mahallede oturdukları halde, okul binalarını kendi mahallelerinde yapmak yerine, Ermenilerin mahallesinde, üstelik onların kiliselerinin bitişiğinde yapmaya kalkışmışlar, bu durum iki cemaat arasında gerginlik nedeni olmuş, potansiyel bir çatışmayı engellemek amacıyla inşaat durdurulmuş. Ancak yakındaki bir Müslüman mezarlığının da bulunması nedeniyle, Müslümanlar da Ermenilerle birlikte dilekçeler vermişler. Haber konusu olan tutanakta, konunun bir süre sürüncemede kalmasının ardından, Protestan cemaatinin okul binalarını başka bir yerde yaptıkları bildirilmektedir. Yine bu köyün Ermenilerinin ellerinde ferman olmasına karşın hala kilise yapamamalarının da bu amaçla resmi bir talepte bulunmamalarından kaynaklandığı, bunun için bir dilekçe vermelerinin yeterli olacağı, ancak bu yönde bir dilekçe yazılmadıkları gibi, yapılan araştırmada da böyle bir taleplerinin olduğuna ilişkin herhangi bir söz de işitilmediği ifade edilmektedir.

Soruşturma esnasında mektubun Protestan milleti vaizlerinden birisi tarafından yazıldığı öğrenildiği, vaizin söz konusu iddiaları bizzat kendisi yaşamadığı, duyumlara dayanarak yazmasının hata olduğunu kabul ettiği, bu konularda bir düzeltme yazısı yazarak Levant Herald'da yayınlatarak hatayı düzeltereğini söylediği bildirilmektedir. Yazıda vaiz ve yalan beyan arasında ilişki değerlendirilmekte, yadırganmaktadır.

Gazete'de geçen bir başka haber ise, yol çalışmalarına katılan Müslüman ve Hıristiyan köylülerin zorunlu çalışma süreleri olan 4 gün yerine 7 gün tutulmaları üzerine, yine Levant Herald'a yazılan bir mektupla ülke kamu-

yuna mal olmuş ve yine bir önce aktarılan haber benzeri bir soruşturmaya neden olmuştur. Haberde Hıristiyan köylülerin Pazar günü bile çalıştırıldıkları, kötü muamele gördükleri, valinin titiz davranılmasını istemesine karşın, şikayetlerinin görevlilerce yeterince değerlendirilmediği, göz ardı edildiği iddiaları öne çıkmaktaydı.³⁷ Söz konusu mektuptan hemen sonra Manzume-i Efkâr Gazetesi'nde de aynı konuda benzer bir mektubun yayınlanması, konuyu Ermenilerden bir kısmı ile mektubu yazan Ermeni Milleti Murahhas Vekili Bedros arasında karşılıklı hakaretlere varan atışmalar ve itibar kavgasına taşıdı. Diyarbekir Vilayet Gazetesi'ne "Harput Hıristiyanlarından 33 muteber kişi" imzasıyla şikayetin aslının astarının olmadığı, yol yapımı gibi memleketin gelişmesine son derece önemli etkileri olacak türden bir çalışma konusunda, özveri göstermeyen, üstelik ahaliye çalışmalar esnasında kötü davranıldığı gibi asılsız şikayetlerle Babıali ve Patrikhane'yi yanlış yönlendiren ve bunun için de basını kullanan kişinin karakteri sorgulanmakta, kıt beyinli tanımlaması yapılmaktadır.³⁸ Bu sert telgrafa Bedros'tan gelen aynı sertlikte bir cevap da iki hafta sonraki sayıda yayınlanmıştır. Bedros cevabında söz konusu kişileri yalancılıkla suçlayan, onların Ermeni Milleti yanında itibarlarını sorgulayan ve küçümseyen ifadeler kullanmaktadır. Bu ifadelerden dolayı mektuptan sonra Gazete tarafından, adları kendilerinde saklı olan telgraf sahiplerinin gerçekten Mamuratülaziz'in muteber kişilerinden olduğunun vurgulanması ihtiyacı hissedilmiştir.³⁹

Görüldüğü gibi bu tür haberler, Diyarbekir Vilayeti'nde Gayrimüslimlerin parçası oldukları potansiyel sorun alanlarını, yerleşim birimlerini ortaya koyduğu gibi, hem Ermenilerin kendi içlerinde yaşadıkları mezhebi farklılaşma sonrası çekişmeler, hem de bu grupların yerel yöneticilerle ilişkilerini gösterir niteliktedir. Çekişme konularının, karşılıklı üstün gelme çabalarının ve bu çabalarda Babıali ve Patrikhane'nin, hatta yabancı elçiliklerin dikkatini çekme amacıyla, özellikle Levant Herald gibi, sahibi İngiliz olan ve İngilizce çıkan bir gazetenin kullanılması, o günlerde şikayetleriyle Protestanların öne çıkması gibi olgular konunun uluslar arası boyutuyla da değerlendirilmesi imkanını vermektedir. Osmanlı Ermenilerine yönelik Rusya, Fransa ve İngiltere ile ABD'nin yoğun ilgisi ve faaliyetleri hakkında ciddi bir literatür vardır. Bu devletlerin Ermenileri kendi taraflarına çekme çabaları ve kendi aralarındaki rekabette Ermeniler başta olmak üzere Osmanlı dev-

37 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 2 Şubat 1872, Nr. 129; Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 9 Şubat 1872, Nr. 130.

38 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 2 Mart 1872, Nr. 132.

39 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 15 Mart 1872, Nr. 134.

leti içinde belli unsurlar üzerinde nüfuz oluşturma çabaları bilinmektedir. Nüfuz kazanma çabalarında, batılı devletler tarafında misyon faaliyetleri aracılığıyla Ermeniler arasında dini bir destek oluşturma öteden beri ciddi bir uğraş alanıdır. Ermenilerin önce kendi içlerinde, daha sonra Osmanlı toplumuyla yaşadıkları ayrışma, yabancılaşmada ve çatışmada etkili olan bu faaliyetler ve etkileri hakkında da müracaat edilebilecek çok ciddi bir literatür vardır.⁴⁰ Gazete’de Ermenilerin farklı cemaatlerinin açtığı özellikle okullarla ilgili çok sayıda haber yer almaktadır. Genel hatlarıyla bakıldığında, Osmanlı Hıristiyanları ve Ermeniler arasında Rusya geleneksel Ortodoksları, Fransa Katolikleri, İngiltere ve ABD Protestanları himaye etmekteydiler. Bilindiği gibi özellikle Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları genel olarak Hıristiyanlar ve öncelikle Ermeniler konusunu Osmanlı’nın iç işleri olmaktan tamamen çıkarmış, İngiltere, Rusya ve Fransa’nın başı çektiği devletlerin müdahalesine açık hale getirmiştir.

Diyarbakır Vilayet Gazetesi, yukarıda dikkat çekilen sorun haberleri yanında ve onlardan daha çok Ermenilerin devletle ilişkileri, görev aldıkları idari ve toplumsal görevler ve meşgul oldukları meslekleri doğrudan ya da dolaylı olarak gösteren çok sayıda haber içermektedir.* Bu tür haberler çoğunlukla atama ve nişan⁴¹, yardım edenlerin konum ve meslekleriyle ilan edildikleri çeşitli konulardaki bağış listeleridir.⁴² Bu haberler, Ermenilerin Diyarbakır Vilayeti’nde Meclis-i Dava Mümeyyizliği, Sandık Eminliği, Muhtarlık, Meclis İdare Azalığı, çeşitli mahkemelerde azalık gibi resmi görevler üstlendiklerini göstermektedir. Yine Diyarbakır’da açılan Hamidiye Sanayi Mektebi’nde olduğu gibi, devlete ait okullarda görev almaktadırlar. Nitekim bu okulun idarecilerden birisi ve mensucat, ciltçilik, terzilik, kunduracılık öğretmenleriyle bazı çalışanları Ermeni’ydiiler.⁴³ Fakat Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’nda, bilhassa şehirlerde çoğunlukla sarraflık, ustalık ve farklı alanlarda esnaflıkla uğraştıkları bilinmektedir.⁴⁴ Diyarbakır’da de yaygın olan boyacılık, kazancılık, demircilik gibi bir çok mesleğin yanında, ticaret

40 Ermeniler arasındaki farklı mezheplerden Gregoryan, Protestan ve Katolikler arasındaki meşruyet ve temsil çekişmeleri konusunda bkz. Gülnihal Bozkurt, Alman ve İngiliz Belgeleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 178-184.

* Gazete’nin gözden geçirilen sayılarının çoğunda bu tür haberler vardır.

41 Diyarbakır Vilayet Gazetesi, 15 Mart 1875, Nr. 285.

42 Diyarbakır Vilayet Gazetesi, 5 Mart 1875, Nr. 283; Diyarbakır Vilayet Gazetesi, 31 Aralık 1875, Nr. 326.

43 Diyarbakır Vilayet Gazetesi, 18 Eylül 1900, Nr. 1198.

44 Stefanos Yerasimos, “18.-19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıkların Rolü ve Genel Evrim”, Haz. Ersal Yavi, age, s. 51- 53; Yavi, age, s. 15.

ve sarraflıkta da Ermenilerin öne çıktığı bilhassa bağış listelerinden ve ekonomiye ilişkin haberlerden anlaşılmaktadır. Ermenilerin Diyarbekir Vilayeti'nde güçlü bir konuma ve itibara sahiptirler. Bu itibarlarını, özellikle büyük yerleşim birimlerinde, üretim alanlarındaki etkinlikleri, büyük ölçüde parayı kontrol edebilmeleri ve diğer gruplarla kıyaslandığında görece daha eğitilmiş olmalarıyla açıklamak mümkündür.

Diyarbekir Vilayet Gazetesi'nde resmi niteliğinin gereği olarak; okul, hastane, köprü, su yolu gibi işlerde, afet ve savaş zamanlarında, 1878-9'da savaş sonrası yaşanan korkunç ekonomik krizde sırasında yapıldığı gibi devletin finansmanına katkı sağlayarak halkın teşvik edilmesini kolaylaştırabilmek için bağış yapanlar, yaptıkları bağışın miktarı ve çeşitleri sık sık yayımlanmıştır. Bu listeler hemen her kampanyada Ermenilerin de önemli yardımlar yaptıkları görülmektedir. 1877-1878 Rus harbinde Osmanlı askerinin giyim-kuşam ihtiyaçlarının karşılanması için yapılan bağış kampanyasında⁴⁵, yine aynı savaş sırasında yaralanan askerler için toplanan nakit bağış listeleri Ermenilerden de çeşitli yardımların geldiğini göstermektedir. Günümüz tartışmaları ve tarafları çerçevesinde değerlendirildiğinde, bu durum çeşitli kesimlere garip gelebilecek türdendir.⁴⁶

Ancak Gazete'de dikkati çeken en değerli haber gruplarından birisi, belki de en önemlisi çeşitli insan hikayelerine yer verenlerdir. Bu tür haberlerde geçen hikayeler çoğu zaman çeşitli dramlarla iç içedir. Malatya'da, evlendikten birkaç yıl sonra, farklı mezhebe mensup olduğu için ailesi tarafından zorla kocasından ayrılmaya çalışılan kadının hikayesi gibi. Çok ciddi tartışmalara ve Ermeniler arasında ciddi problemlere neden olan, Patrikhane'ye kadar intikal eden bu ve benzeri hikayeler, yaşayanların dramını gözler önüne sermesinin yanında, Ermeniler arasındaki misyon faaliyetleri ulaştığı sonuçları göstermesi açısından da ilgi çekicidirler.⁴⁷ Arapkir'de karısının ölümü üzerine acısına dayanamayıp kendisini asan Ohannes'inkiyse⁴⁸ katıksız bir sevgi hikayesidir. Bir Ermeni keşişin hamile karısının doğumuna kimseyi almaması ve karısını bir odaya kapatmasından sonra, kadının odadan kurtularak, çektiği sancuların etkisiyle bahçedeki kuyuya atlayıp intihara kalkışması, karısının ardından keşişin de kuyuya atlaması sonucunda keşişin, üstüne düştüğü karısının ve babasının annesinin üzerine düşmesiyle

45 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 12 Temmuz 1877, Nr. 402.

46 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 13 Şubat 1878, Nr. 430.

47 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 13 Mart 1874, Nr. 234.

Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 20 Mart 1874, Nr. 235.

48 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 5 Şubat 1874, Nr. 229.

birlikte doğduğu anlaşılan çocuğun ölümleriyle⁴⁹ ilgili haber de kıskançlık, inanç, gelenek ve bunların ortasında geleneksel Ermeni toplumunda kadının yeri konularında çok yönlü değerlendirilebilecek türden hikayelere bir örnektir.

Ermenilerin diğer Gayrimüslim gruplarla ilişkilerinin görülebileceği haberler, daha çok Gazete’de yayımlanan polis jurnalleri ve mahkeme kararlarında geçen kavga, yaralama, hırsızlık ve cinayet hikayeleridir. Özellikle 26. yıl sonrası jurnal ve kayıtların yer aldığı haberlerde genellikle diğer Hıristiyan cemaat mensuplarıyla, çoğu kez içkili eğlenceler sırasında veya sonrasında gerçekleşen, kimi zaman 15-20 kişinin yaralandığı ciddi çatışmalara dönüşen olayların sık sık yer aldığı görülmektedir.⁵⁰

Sonuç olarak, Ermeniler, Diyarbekir Vilayeti’nde önemli bir nüfusa sahiptirler. Özellikle çeşitli mesleklerdeki maharetleri ve belli konulardaki geleneksel üstünlükleriyle nüfuslarına oranla oldukça etkiliydiler. İşte Diyarbekir Vilayet Gazetesi, bugün yalnızca çatışmalar üzerinden tartışılan, artık yaşamadıkları coğrafyalardaki geçmişleriyle, hala ülkenin en önemli sorunu olmaya devam eden Ermenileri, bir dereceye kadar bir Osmanlı vatandaşı, Diyarbekirli bir terzi, din adamı, sıradan bir köylü, dokumacı, demirci, kuyumcu, tüccar, hekim, eczacı, mahkeme başkanı ya da bir tefeci veya hırsızlık çetesinin başı, fakat toplumun ve hayatın her katmanında var olan yaşanmış hikayeleriyle tanıyabilme fırsatı sunabilecek resmi nitelikli bir belgedir. Gazete, günümüz tarih çalışmalarında, Ermeni araştırmalarına yöresel planda boyut kazandırabilecek niteliklere sahiptir. Yayımlandığı tarihin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrasını kapsamı, yayım dilinin Türkçe yanında Ermenice olması Gazete’yi kaynak olarak kıymetlendirmektedir. Ayrıca bir Osmanlı vilayeti olan Diyarbekir’de yaşananların tarihsel arka planının bilinmesinin günümüzde karşı karşıya bulunulan sorunların anlaşılmasına değerli katkıları olacağı şüphe götürmez.

49 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 6 Ekim 1871, Nr. 113.

50 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 17 Temmuz 1900, Nr. 1188.

Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 2 Ekim 1900, Nr. 1200.

Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 4 Eylül 1900, Nr. 1197.

Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 16 Mart 1911, Nr. 1298.

Diyarbekir Vilayet Gazetesi, 24 Mart 1902, Nr. 1276.